

Військова освіта за часів Миколи I в історіографії другої половини XIX ст.

Період правління імператора Миколи I внаслідок різних причин був досить нерівномірно висвітлений в історичній літературі. При вивченні історичних подій другої чверті XIX ст. вчені, як правило, досліджували такі проблеми, як повстання декабристів, створення таємних та цензурних комітетів; особлива увага приділялась поразці у Східній війні 1853-1856 рр. Всі ці проблеми достатньо повно висвітлені на історіографічному рівні. Але в той же час багато важливих сюжетів залишилося поза увагою історіографів. Така доля, наприклад, спіткала питання створення та розвитку системи військової освіти за часів царювання Миколи I.

Тому ми поставили за мету проаналізувати як відображена в історіографії другої половини XIX ст. проблема становлення та розвитку військової освіти в Російській імперії. Хронологічні рамки обумовлені тим, що саме в цей час вона набула достатньо інтенсивної розробки.

Необхідно зазначити, що процес становлення військової освіти в Росії розпочався за часів правління Петра I, але перший кадетський корпус був започаткований пізніше у 1732 році. У цілому система військової освіти в Російській імперії розвивалась достатньо нерівномірно, але при наступниках Петра I чисельність військових навчальних закладів неухильно зростала, військова освіта поступово диференціювалась за різними ознаками: за родами військ, за військовими спеціальностями, за видами підготовки.

У період правління Миколи I процес формування системи військової освіти був завершений. В цей час, окрім існуючих столичних (Москва, Санкт-Петербург) кадетських корпусів, було створено багато губернських. Також, у другій половині XIX ст. відбулося багато змін як у системі

військової освіти, так і в змісті навчання. Насамперед це пов'язано з тим, що зміст та система підготовки військових кадрів у Російській імперії були обумовлені характером суспільного та державного ладу, призначенням армії, специфікою її формування, національними традиціями та інше.

Підготовка військових кадрів у спеціальних навчальних закладах Росії другої чверті XIX ст. не була предметом спеціального дослідження в дореволюційній історичній науці. Лише з деяких аспектів цієї проблеми є окремі монографії, статті, нариси.

У військово-історичній дореволюційній науці, на думку Л.Г.Бескровного, можна виділити дві течії: офіційну (охоронну) та прогресивну [1]. Представники офіційної течії прагнули зміцнити існуючу військову ідеологію, натомість представники прогресивної - намагалися обґрунтувати необхідність її зміни.

У Російській імперії другої чверті XIX ст. провідне становище займала офіційна течія, завданням якої була боротьба за існуючу систему суспільних відносин, за збереження існуючих порядків у галузі освіти та виховання в армії. В другій половині XIX ст. ситуація дещо змінюється, хоча офіційна течія неохоче поступалася місцем прогресивній. Справа в тому, що автори праць, які друкувалися у 50-х-60-х роках, у своїй більшості залишалися, як і раніше, під впливом офіційної ідеології.

Першим ґрунтовним дослідженням з історії виникнення та розвитку військових навчальних закладів стала праця військового історика М. Мельницького [2]. Автор на основі великого фактичного матеріалу висвітлює майже всю історію виникнення та розвитку військової освіти в Російській імперії, а саме від початку XVIII ст. до середини 50-х рр. XIX ст.

Особливу увагу М.Мельницький приділяє часам правління імператора Миколи I, коли інститут військової освіти розглядався як частина внутрішньої політики та системи державного управління. Він зазначає, що "Зі вступом на престол Миколи Павловича настала для

військових навчальних закладів блискуча епоха. До того часу ці заклади не могли мати нічого спільного: внутрішній та зовнішній порядок, система виховання, предмети - все було різним” (тут і далі цитати в перекладі автора – О.К.) [3]. І лише після вступу на престол імператора Миколи I, переконливо доводить М. Мельницький, почалася уніфікація військової освіти, створення єдиної програми навчання та інші докорінні зміни. Він висвітлює історію розвитку військових навчальних закладів за царюваннями, при цьому звертає увагу на зміни, які відбувалися при кожному монарху.

Із запровадженням реформ, які розпочинаються за часів правління Олександра II, відбуваються зміни і в характеристиці системи військової освіти другої чверті XIX ст. Так, в 1863 р. виходить праця М.В.Медема [4], якого вважають засновником прогресивної військово-теоретичної течії. Автор піддає критиці характер військової освіти другої чверті XIX ст. та систему навчання в кадетських корпусах. Серед головних недоліків виділяє поєднання спеціальної військової та цивільної освіти, а також збільшення кількості кадетських корпусів. На його думку, це не приводило до зміни в якості навчання, бо кожний створений корпус, особливо губернський, неможливо було забезпечити необхідними матеріальними учбовими засобами, наслідком цього був брак практичних занять, який призводив, у свою чергу, до недоліків у підготовці практичних офіцерів. Так, проаналізувавши недоліки, М.В.Медем зазначає, що неможливо “досягти одним і тим самим учбовим курсом дві зовсім різні мети”[5]. Таким чином, автор намагається довести згубність поєднання військової освіти з цивільною, як це робилося в кадетських корпусах.

У подальшому про кадетські корпуси нібито забувають, вся увага дослідників була зайнята реформами. Лише в другій половині 70-х рр. інтерес до військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. відновлюється. В цей час та пізніше знову надається схвальна

характеристика миколаївської системи військової освіти. Так, М.Лебедев у своїй оглядовій праці, присвяченій всім закладам освіти, приділяє увагу і кадетським корпусам.[6] Часи правління Миколи I він вважає часом розквіту військових навчальних закладів, що відбувається, на його думку, завдяки особистій турботі Миколи I про їх становище.

Подальший розвиток дослідження військової освіти отримують в праці військового історика М.С. Лалаєва [7]. Друга частина вказаної праці присвячена історії військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. М.С. Лалаєв відмічає зміни, яких зазнали кадетські корпуси після вступу на престол Миколи I, розвиток існуючих і створення нових військових навчальних закладів. Особливу увагу приділяє характеристиці новостворених губернських корпусів, вказує, коли який був відкритий, який штат був встановлений, які кошти були асигновані на їх утримання і т. ін. Також аналізує принципи комплектування військових навчальних закладів, систему освіти та виховання, приводить дані про кількість випускників за роками. При зазначених перевагах праці М.С. Лалаєва основним недоліком є те, що історія військової освіти представлена у вигляді переліку фактів при мінімумі аналітики.

Інтерес до часів правління Миколи I в цілому та до військових навчальних закладів зокрема поживався у кінці XIX ст. у зв'язку з сторічним ювілеєм від дня народження Миколи I. Так, у 1896 році вийшла ще одна праця М.С. Лалаєва [8], в якій автор характеризує систему народної освіти взагалі та військової зокрема з точки зору тих заходів, які були вжиті урядом у другій чверті XIX ст. та імператором Миколою I особисто, наголошуючи, що "Після вступу на престол Микола I прийняв наші військові навчальні заклади під своє особисте заступництво і висловив волю, щоб ці заклади були оновлені за всіма частинами внутрішнього влаштування" [9]. В зазначеній праці автор багато в чому відтворює раніше висвітлений фактичний матеріал, але безумовно її

перевагою є аналіз фактів. У цілому М.С. Лалаєв схвалював систему військової освіти, яка існувала в другій чверті XIX ст., що дало йому можливість дістати такого висновку: “Тут не місце заперечувати ті осудження виховної системи кадетських корпусів, які з кінця 50-х років стали звичайним явищем.... Більшість їх вихованців виходило із закладів у самостійне життя з найкращою до нього підготовкою, з більш скромними, ніж зараз, запитами до неї, з менш чутливою сприйнятливостю до неминучих негараздів у житті, з такою відданістю своєму обов’язку, яка відрізняла колишніх кадетів як на службі, так і в особистому побуті” [10]. Для підтвердження своєї точки зору М.С. Лалаєв наводить вислови колишніх вихованців військових навчальних закладів, які також схвально відносилися до “миколаївської” системи навчання.

До сторіччя з дня народження імператора Миколи I на сторінках “Военного сборника” виходить стаття, автор якої побажав залишитись невідомим.[11]. Робота присвячена розгляду загального стану армії другої чверті XIX ст., важливою частиною якої були військові навчальні заклади. Провідне місце в створенні найкращого улаштування армії автор відводить імператору Миколі I. Останній, проявляючи особливу турботу про кадетські корпуси, їх вихованців, опосередковано впливав на формування особистості останніх. Після кожного приїзду Миколи I до того чи іншого кадетського корпусу і спілкування з його вихованцями, вони “не підозрювали самі, що залишають в своєму серці гарячу юнацьку любов та безмірну відданість до Монарха, повну готовність охороняти його славу та жертвувати життям на користь Вітчизни. З такими почуттями та моральними основами залишали вони шкільну лаву та вступали в ряди армії” [12].

Саме наявність такої безмежної відданості, переконлива віра в правильність того, що було зроблено імператором та урядом у галузі військової освіти дали змогу називати всіх, хто закінчив кадетські корпуси

у другій чверті XIX ст. номінально “миколаївськими кадетами”, “миколаївськими офіцерами”, маючи на увазі наявність у такої людини комплексу перелічених вище достоїнств.

Історія кадетських корпусів була представлена не тільки в монографіях, статтях, але також у нарисах з історії конкретних військових навчальних закладів, які переважно видавалися до ювілейних дат. До числа таких нарисів можна віднести роботи О.П.Карабанова, М.О.Ломана, П.П.Карцова, О.Н.Поліванова [13] та інших. В цих працях відображена фактична історія розвитку кадетських корпусів від часу їх заснування до поч. XX ст. Як правило, провідною темою таких досліджень була роль імператорського дому в історії того чи іншого корпусу. Хоча в більшості зазначених робіт відсутній аналіз випусків, стану учбово-виховного процесу та інших сторін діяльності кадетських корпусів, але в той же час велика увага в них приділялася характеристиці тієї ролі, яку відігравали ці заклади в забезпеченні російської армії освіченими офіцерами, серед яких було немало видатних воєначальників.

Таким чином, історіографія другої половини XIX ст. нараховує значну кількість робіт з дослідження проблем військової освіти другої чв. XIX ст. Їх автори залишили переважно схвальні характеристики військової політики Миколи I в галузі освіти. Але ці праці, які належали переважно військовим історикам минулого, представляли собою, як правило, перелік фактів про досягнення в галузі виховання та освіти підростаючого покоління. Проаналізувавши історичну літературу другої половини XIX ст., можна зазначити, що вжиті урядом та особисто імператором Миколаю I заходи по покращанню стану кадетських корпусів сприяли побудові стрункої системи військових навчальних закладів, упорядкуванню внутрішньої їх структури, створенню єдиної програми навчання та ін., завдяки чому в другій чверті XIX ст. стало можливим перетворення кадетських корпусів на професійні військові навчальні заклади.

Примітки

1. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии России. – М.,1962.
2. Мельницкой Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. В 4-х тт. – СПб.,1857-1860.
3. Мельницкой Н. Вказ. тв. – Т.2. – Ч.3. – С.7-8.
4. Медем Н.В. Мнение о том, какие недостатки обнаруживаются в наших военно-учебных заведениях. – СПб.,1863.
5. Медем Н.В. Вказ. тв. – С.5.
6. Лебедев Н.А. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений, кадетских корпусов, послуживших к образованию русского народа. – СПб.,1875.
7. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. Ч.1-3. – СПб.,1880-1892.
8. Лалаев М.С. Император Николай I. Зиждитель русской школы. Исторический очерк. – СПб.,1896.
9. Лалаев М.С. Император Николай I. Зиждитель русской школы. Исторический очерк. – СПб.,1896. – С.161.
10. Там само. – С.185.
11. Краткий обзор состояния русской армии в царствование императора Николая I // Военный сборник. – 1896. - №7.
12. Там само. – С. ХУІ.
13. Карабанов А.П. 125-летний юбилей 1-го Кадетского корпуса. 1732-1857. – СПб.,1857; Ломан Н.А. История 2-го кадетского корпуса. – СПб.,1862; Карцов П.П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии 1834-1884. – СПб.,1884. Поливанов А.Н. Пятидесятилетие 2-го Московского кадетского корпуса. – М.,1899.